

**ԱԶԳԱՅԻՆ - ԱԶՍՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ
ԳԱՂԱՓԱՐԱՆՈՍՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐՆ
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼՈՒՄ 1860-70 ական թթ.**

1828 թ. փետրվարի 10-ի Թուրքմենչայի ռուս-պարսկական հաշտության պայմանագրով Ռուսաստանի հովանավորության տակ անցած արևելահայերը տնտեսական և մշակութային խաղաղ զարգացման հնարավորություն ստացան, իսկ արևմտահայերը, պատմական Հայաստանի արևելյան և արևմտյան հատվածները միավորված տեսնելու վերաբերյալ համահայկական սպասումները չարդարացրած 1828-1829թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ավարտից հետո շարունակեցին մնալ օսմանյան բռնակալության ճիրաններում: Տիրապետող ինքնակալությունների (Ռուսաստան և Թուրքիա) քաղաքակրթական բաժանարարը չէր խանգարում, որպեսզի և արևելահայերը, և արևմտահայերն ունենային ազգային միևնույն երազանքներն ու ցանկությունները, որոնք համապատասխան նախադրյալների առկայության պայմաններում կարող էին վերածվել իրականության:

Մինչ Անդրկովկասի տարբեր վարչական միավորներում (Երևանի, Թիֆլիսի, Ելիզավետպոլի նահանգներ և այլն) վարչատնտեսական բարեփոխումներ էին անցկացվում, օսմանյան Թուրքիայում 1839 և 1856թթ. ընդունվեցին մարդկային ազատությունների մասին բարձրաձայնող հանրահայտ հռչակագրերը, որոնք արտաքուստ որոշ առաջընթաց գրանցեցին արևմտահայերի կյանքում, չնայած բխում էին օսմանյան տերության տարածքային ամբողջականության պահպանման անհրաժեշտության գիտակցումից ու հիմնականում անկատար մնացին:¹

Նախատիպ ունենալով 1830-40- ական թթ. պոլսահայ ամիրաների (մեծահարուստների) և էսնաֆների (արհեստապետների) միջև ծավալված հասարակական - քաղաքական պայքարը, որն ավարտվեց Կ. Պոլսում 1847թ. Ազգային ժողովի հիմնադրմամբ (քաղաքական և աշխարհական ժողովներից բաղկացած), մի խումբ «ուսումնականներ» (Գր. Օտյան, Ն. Ռուսինյան, Ն. Պալյան, Ս. Վիչենյան, Ա. Տառյան և այլն) 1850-ական թթ. սկզբներից ձեռնամուխ եղան արևմտահայերի ազգային - եկեղեցական կյանքի կարգավորմանը միտված կանոնադրության մշակման գործին:² Սահմանադրական շարժման վայրիվերումների այս օրերին բռնկվեց Ձեյթունի 1862թ. ապստամբությունը, որի հայրենասիրական շունչն ու զեյթունցիների ազատ ապրելու տենչը ոգևորության ուժգին ազդակներ հաղորդեցին առաջադեմ մտավորականության տարբեր շերտերին: Հրապարակախոսության և քնարերգության մեջ պատմական հայրենիքի նկատմամբ կարոտի, լացի և ողբի տրամադրությունների վերապարուկները սկսեցին տեղի տալ սքափման, զենքի միջոցով ազատության նվաճման օրախնդիր գաղափարին: Գաբրիել քահ. Պատկանյանի, հեռավոր Վենետիկից հայր Առնոդ Ալիշանի և այլոց՝ հայ երիտասարդությանն հուսավառող պատմահայրենասիրական ռոմանտիկ քերթվածներն ու Ռ. Պատկանյանի, Մ. Նալբանդյանի, Մ. Պեշիկթաշլյանի մարտախրախույս բանաստեղծությունները փոխհարստացնում էին ինքնաճանաչման, ազատաբաղձության մտորումներում գալարվող ժողովրդի գիտակցությունը:

Պատմաքաղաքական հանգամանքների բերումով սահմանային փխրուն պատմեշով երկատված հայ ժողովրդի գիտակից խավերը, որոնց վիճակված էր ազգային իղձերն ու նպատակներն առաջ մղելու դժվարին և պատասխանատու գործը, 1860-ական թթ. վերջերից նոր թափով գոյության իրավունք տվեցին միացյալ Հայաստանում ապրելու դարերով իմաստավորված գաղափարին: Ազգային գործիչներին նման հույս էր ներշնչում տվյալ ժամանակահատվածում Ռուսաստանի՝ միջազգային քաղաքա-

¹ Թանգիմաթյան շրջանի (1839 - 1876թթ.) մասին տե՛ս Մ. Боджолян, *Танзимат и Западная Армения*, Ер., 1992.

² Արևելահայերի պարագայում վաղուց գործում էր ռուսական բարձրագույն իշխանության կողմից 1836 թ. մարտի 11 - ին հաստատված «Պոլոժենիա» - ն:

կանության մեջ և մասնավորապես Թուրքիայի հետ հարաբերություններում կայուն դիրքեր վերանվաճելու ձգտումը:

1860-ական թթ. վերջերին և 1870-ական թթ. տնտեսապես զարգացող Ալեքսանդրապոլի հասարակական - քաղաքական և հոգևոր կյանքում իրենց եռանդուն աշխատանքով ուրույն պատմաշրջան են բացում հայ պահպանողական հոսանքի չափավոր և արմատական թևերը (Հովսեփ և Կարապետ Կոստանյաններ, Ավետիք Բաբայան, Սկրտիչ և Ալեքսանդր Արաբաջյաններ, Մուքիաս Պարզյան, Ալեքսանդր Մխիթարյան, Հովհաննես Մուշեղյան, Հակոբ Փամբուխչյան, Մակար Տեր-Մարգարյան և ուրիշներ) և ազատական - ժողովրդավարական մտածելակերպը ներկայացնող կրթական, հոգևոր և հասարակական գործիչները (Հայրապետ Դուկասյան, Սարգիս Բեկնազարյան, Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյան, Գազարոս Աղայան, Արսեն Կրիտյան, Պետրոս Դավթյան, Կարապետ Մատինյան, Ալեքսանդր Ափրիկյան և ուրիշներ): Նրանք քրթակցում էին ժամանակի գրեթե բոլոր պարբերականներին («Հայկական աշխարհ», «Փարոս», «Դպրոց», «Փորձ», «Լույս», «Փարոս Հայաստանի» և այլն), բայց նրանց հիմնական ձայնավորներն էին «Մեղու Հայաստանի» - ն, «Արարատ» - ը և «Մշակ» - ը:

Քաղաքի հասարակական կյանքն ուղղորդող մտավորականությունը նամակագրական և անձնական կապերի ու շփումների մեջ էր Երևանի, Թիֆլիսի, Բաքվի, Ս. Պետերբուրգի, Մոսկվայի, Կ. Պոլսի, Տարոնի, Վասպուրականի, Գարսի, Կարինի, Թեհրանի, Վիեննայի, Վենետիկի ազգային կազմակերպությունների և հայրենասեր անհատների հետ (Կարապետ Եզյան, Սկրտիչ Սանասարյան, Գաբրիել Նորատունկյան, Սկրտիչ Փորթուզյան, Կարնո և Մշո հոգևոր առաջնորդություններ, Համբարձում Իփեքչյան, Կ. Պոլսի Նուպար - Շահնազարյան վարժարան (1866 - 1876թթ.), Ալեքսանդր Երիցյան, Ներսես Վարժապետյան, Ռուբեն Ջալալյան, Գաբրիել Ռափայել և Զերովրե Պատկանյաններ, Գևորգ Ալիշան, Արսեն Այտնյան, Նահապետ Աթանասյան, Աբգար Գուլամիրյան, իշխան Նապոլեոն Ամատունի, Պետրոս Շանշյան, Ստեփան քահ. Մանդինյան, Պետրոս Սիմեոնյան և ուրիշներ):

1870-ական թթ. սկզբներին հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքների ներկայացուցիչներին իր շուրջն էր համախմբել Վան կենտրոնով ինքնավար Հայաստան ստեղծելու քաղաքական-ազատագրական ծրագիրը: Ըստ էության այս հանգամանքով էր պայմանավորված նաև 1869թ. Արսեն Կրիտյանի ղեկավարությամբ Ազատագրական կազմակերպության հիմնադրումն Ալեքսանդրապոլում: Սկրտիչ Խրիմյանի պատրիարքության շրջանում (1869թ. սեպտեմբերի 4-1873թ. օգոստոս), երբ առաջին անգամ պատշաճ խոսք ասվեց գավառահայության հարստահարությունների մասին, ավելի ուժեղացավ արևելահայերի և արևմտահայերի քաղաքական - մշակութային փոխադարձ ձգտողականությունը: 1873 թ. Ռուսաստան - Թուրքիա հարաբերություններում նկատվող չափազանց լարվածությունը, որը չէր բացառում մույնիսկ պատերազմի բռնկման հավանականությունը, ավելի ոգևորեց ազգային գործիչներին: Ուշագրավ է, որ տևական դադարից հետո 1873 թ. սեպտեմբերին «Մեղու Հայաստանի» թերթը կրկին անդրադարձավ «Բարենպատակ ընկերությանը»:³

Նման իրադրություններում սովորաբար ավելի էր շեշտվում Մայր աթոռի քաղաքական կարևորությունը: Էջմիածինն այժմ էլ իր ազգանվեր դերում էր, չնայած օրինաչափորեն ամբողջովին չէր ուղղորդում ազատագրական պայքարը: Նրա ղեկավարությունը միասնաբար ստանձնել էին հասարակական տարբեր հոսանքների շուրջ համախմբված հոգևորականության և աշխարհիկ մտավորականության ներկայացուցիչները, որոնք, սակայն, ազգի և հայրենիքի ապագայի հարցերում պաշտպանում էին մույն տեսակետը: Ցարական կառավարության ազգային քաղաքականությանը մերթ-ընդմերթ հակադրվող Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ-ն (1866 - 1882թթ.) այս շրջանում խրախուսում և աջակցում էր ազգային - ազատագրական պայքարի զաղափարախոսներին: 1869 և 1872 թթ. ամառվա ամիսներին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Դ-ի գտնվելն Հաթիճի վանքում ամբողջ հայ հանրության ուշադրությունը սևեռեց սահմանամերձ փոքրիկ քաղաքի վրա: Տեղի հասարակությանն, անշուշտ, ոգևորում էր դարերով հայ ազատագրական շարժումը մարմնավորած Մայր աթոռի 123-րդ

³ «Մեղու Հայաստանի», 1873, Թիֆլիս, N 36, 22 սեպտեմբերի, էջ 2:

գահակալի ներկայությունը: Ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման, պատմական հայրենիքի ճանաչման, ազգային ավանդույթների պահպանման, հայ եկեղեցու դիրքերի ամրապնդման նպատակներին էին ծառայում Էջմիածնի 1868թ. վերագործարկված տպարանի հրատարակություններն⁴ ու Մայր աթոռի պաշտոնական ամսաթերթ «Արարատ»-ում (1868-1919թթ.) զետեղված չափածո և հրատարակախոսական բնույթի ստեղծագործությունները:

Ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարը չժխտող ազգային - պահպանողական հոսանքի պարագլուխներն իրենց ազգապահպան և ազատագրական ծրագրերում Թիֆլիսից, Երևանից, Բաքվից, Շուշուց գատ խիստ կարևոր տեղ էին հատկացնում Ալեքսանդրապոլի հասարակական- քաղաքական ներուժին, որը նախորդ տասնամյակներին (1830-1860-ական թթ.) կրթալուսավորական, տնտեսական բնագավառներում կուտակած աշխատանքային փորձով, արևելահայերի և արևմտահայերի հայրենակարոտ ցանկությունները միավորող կամուրջներ գցելու կարողությամբ արդեն ապացուցել էր իր կենսունակությունը:

Ալեքսանդրապոլցի հայրենասերների՝ ազատագրական պայքարի գաղափարախոսական հիմնավորմանը միտված կրթադաստիարակչական, կրոնահայրենասիրական, բարոյախրատական հորինվածքները տեղ են գտնում «Արարատ» ամսագրում: Դրանցում այլաբանորեն կամ ուղղակի արծարծվում էին Արևմտյան Հայաստանը զենքի ուժով ազատագրելու, ազգին լեզվին, կրոնին հավատարիմ մնալու, տգիտությունը մերժելու, ուսման և գիտության հարզը ճանաչելու վերաբերյալ մտքերը:

Այդ տարիներին «Արարատ»-ին թղթակցող բանաստեղծուհիներից էր ալեքսանդրապոլցի օրիորդ Մարիամ Տեր-Գաբրիելյանը, որի «Դիմառնական խոսք» բանաստեղծության մեջ մահվան մահճում հայտնված քույրը կենդանի մնացող իր քրոջը հորդորում էր չտխրել, քանզի ինքը պիտի գարթնի, «երբ երկնային հնչել փող»:⁵

Պետրոս Հայկազունին քաջության, ազգային միության, խորը թմբիկից արթնանալու գաղափարներն է ընդգծում «Տեսարան դաշտին Շավարշական» գողտրիկ պատկերում, երբ գրում է. «Չարքի ի շիրմեղ Հսկայո ի քաջաց՝ սաղաարտ ի գլուխս ձեր ի վրեժ թշնամեաց»:⁶ «Հայ-ազգությունը», «Հայոց հզոր բազուկների» ուժը, ազգության և կրոնի համար նահատակված անձանց գործն է դրվատվում հայ ժողովրդի «զարնանային արշալոյսին»⁷ հավատացող մտավորական Հովհ. Մուշեղյանի «Չարմայրա հրաժեշտը», «Հայրենի զեփիո», «Կարոտ» պատմահայրենասիրական բանաստեղծությունների⁸ և «Հայ-Ազգութիւն» խոհափիլիսոփայական մտորման մեջ,⁹ նաև Ավետիք Եզեկյանի «Հայկայ մետր» ոտանավորում:¹⁰ Դեռևս անկատար «ուխտ» ունեցող¹¹ Հ. Դուկասյանը և Ալ. Մխիթարյանը «Վասակի ապաշտանքը» և «Հորդոր քաջին Վարդանայ Մամիկոնեի ի մեծ պատերազմին» ոտանավորներում ազգուրացությանը հակադրում էին հայրենասիրությունն ու խիզախությունը:¹²

Արևմտյան Հայաստանն ազատագրված տեսնելու տրամադրությունները համակել էին նաև 1870-ական թթ. սկզբից իր կյանքն Ալեքսանդրապոլի հետ կապած աշուղ Մերովրե Լևոնյանին (Ջիվանի): «Վարդ վարդ ասելով կեանքը գնացել է տխակին» բանաստեղծության մեջ (1870թ.) հայրենիքի կարոտից տոչորվող աշուղը խորհուրդ է տալիս ապավինել զենքի ուժին՝ մերժելով ուրիշներից օգնություն սպասելու գաղափարը.

⁴ Ա. Մ ա հ ա կ յ ա ն, Մայր աթոռի տպարանի հայրենագիտական հրատարակությունները, «Էջմիածին», Էջմիածին, 1972, էջ 98 - 105: Ս. Քոչանջյան, նշվ. աշխ., էջ 106 - 119:

⁵ «Արարատ», 1870, Վաղարշապատ (Էջմիածին), թիվ Է, նոյեմբեր, էջ 239:

⁶ Նույն տեղում, 1871, էջ 402:

⁷ Նույն տեղում 1872, թիվ Գ, մարտ, էջ 121 - 122:

⁸ Նույն տեղում, 1871, թիվ Ա, դեկտեմբեր, էջ 460 - 461: 1872, թիվ Բ, փետրվար, էջ 71: 1873, թիվ Թ, սեպտեմբեր, էջ 343:

⁹ Նույն տեղում, 1871, թիվ Ա, մայիս, էջ 46 - 48:

¹⁰ Նույն տեղում, 1875, թիվ Ե, մայիս, էջ 189 - 190:

¹¹ «Մեղու Հայաստանի», 1868, Թիֆլիս, N 15, ապրիլ, էջ 112:

¹² «Արարատ», 1871, թիվ Բ, հունիս, էջ 104 - 105: 1873, թիվ Թ, էջ 343:

Թիթեռի սերը ճշմարիտ է միշտ սոխակից լավ
Ամբողջ կենօք իւր անձը նվիրում է կրակին:¹³

Ուսման, լուսավորության, իմաստության գովերգու Ջիվանու «այլաբանական խրատներում» զգացվում է միջնադարյան տաղերգուների ստեղծագործությունների ազդեցությունը: 1872թ. գրած «Հողագործ» ռազմաշունչ երգի մեջ նա առաջ է քաշում «չափով տված հողը», «օտարների վարած դաշտերը» կռվով հետ նվաճելու հարցը.

Գարունն անցաւ, եկաւ ամառ,
Դեռ կննջէ՞ս դուն հողագործ.
Էիր մեկ ժամանակ կայտառ,
Է՞ր քնիս արթուն հողագործ:¹⁴

Ազատասիրական տրամադրությունների ուշագրավ արտահայտություն է Բարսիկ Մարդասիրական ընկերության (հիմնադրել է բժիշկ Գ. Ռոստոմյանը 1862-1864թթ. ընթացքում) որդեգիր՝ նուխեցի Ավագ Գրիգորյանի հրատարակած «Մոխակ Հայաստանի» քառահատոր երգարանը (1874-1878թթ.): Ընկերության խորհրդի նախագահ Պ. Մելիք-Բեգլարյանի և այլքսանդրապոլցի զինվորական բժիշկ Ա. Բարայանի միջև հաստատված գործնական հարաբերությունների շնորհիվ Այլքսանդրապոլից Ա. Գրիգորյանին սատարում էին «Բարենպատակ ընկերության» համակիրներ Միքայել Միրզոյանը, Գևորգ Ղասաբյանը, Կարապետ Մատինյանը, Ջիվանին, Հովսեփ վարդապետ Փինաչյանը և այլք:

Ժողովածուներում տեղ գտած երգերում փառաբանվում էր ազգը, հայրենիքը, ռուսական բանակի զորավարների հերոսությունը, «հայի հույս ու փառք», «հայոց փրկարար», «չքանազ Արուսյակ, սեր, դշխո, թագ, հույս» և հպարտություն ներշնչող արտահայտություններով մեծարվում էր արևմտահայերի Ազգային Մահմանադրությունը, և այդ գովքը, կարծես, Կ. Պոլսի Ազգային ժողովում Մահմանադրության վերաքննության օրերի¹⁵ յուրատեսակ արձագանքն էր: «Հաղթական մայիսի զեփյուռը» դիպել էր աշուղական, քնարական համարյա բոլոր երգերին, որոնք շաղախված էին երիտասարդությանը, «ամուշ մանուկներին» ուղղված ազգային սիրո, եղբայրության, միաբանության, հայրենիքից դուրս ազգային դիմագծի պահպանման, տունդարձի վերաբերյալ հորդորներով:

Օտարներին հավատ չընծայելու, տևական քննությունից արթնանալու, սեփական ուժերին ապավինելու, զենքի միջոցով ազատագրվելու գաղափարաբանությունն էր ընկած Հովհաննես Մուշեղյանի «Անձուկ հոգույ»,¹⁶ «Քաջերն Հայոց»,¹⁷ Կարապետ վարժապետ Մատինյանի «Երգ ի սոխակն առ վարդն», «Երգ առ վարդն», «Դիմաճաբար ի վարդն առ սոխակն»,¹⁸ Միքայել Միրզոյանի «Վարդանի վերջին խոսքերը յուր գործին», «Երգ պանդուխտ Հայկազնվո»,¹⁹ Հովսեփ վարդապետ Փինաչյանի «Հառաչանք գիշերային ընդանիսն յուր»,²⁰ Գևորգ Ղասաբյանի «Առ Հայաստան»²¹ բանաստեղծությունների հիմքում: Այլքսանդրապոլի հոգևոր - հասարակական գործիչների զրկական - մշակութային գործունեությունը միահյուսված էր ազգային - պահպանողական առաջադիմական ռոմանտիզմի դրույթներին:

Ահա թե ինչպես էր գովերգվում քաջությունը Միքայել Միրզոյանի «Երգ պանդուխտ Հայկազնվո» բանաստեղծության մեջ.

Քաջ Հայոց մանկունք, ազգախնամ մանկունք,
Հային օգնեցէք սիրով, անտրտունջ,
Տեսէք որքան քաջ էին ձեր նախնիք,

¹³ «Արարատ», 1871, թիվ Ա, դեկտեմբեր, էջ 474:

¹⁴ Աշուղ Ջիվանու երգերը, Թիֆլիս, 1912, էջ 230:

¹⁵ Է. Կ ռ ո ս մ ա ն ղ յ ա ն, Մկրտիչ Խրիմյան (Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը), Եր., 2000, էջ 189 - 191:

¹⁶ Մոխակ Հայաստանի. Լիակատար երգարան, հ. 1, Բագու, 1874, էջ 92 - 94:

¹⁷ Նույն տեղում, հ. 2, Բագու, 1875, էջ 164 - 165:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 148 - 151, 180 - 181:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 96 - 97, 253 - 254:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 48 - 49:

²¹ Նույն տեղում, էջ 209 - 210:

Եւ դուք նմանեցէք նոցա անմռունչ:

Այդպէս էլ՝ Կարապետ Մատինյանի «Երգ ի տխակէ առ վարդն» բանաստեղծութիւնում, տխակն իր երգով արթնացնում է հայրենիքի խորհրդանիշ վարդին.

Պատկեր տեսոյդ է անմման, ի մէջ ծաղկանց շատ զանազան,

Մինչ տեսանեն, ոչ հեռանան, զարթի ը նազելի իմ զարթի ը:

Այսպիսով, 1860-ական թթ. վերջերից մինչև 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմն ընկած ժամանակահատվածում Ալեքսանդրապոլը հայ ազգային-ազատագրական պայքարի գործունյա կենտրոններից մեկն էր: Այդ հանգամանքը նախ և առաջ պայմանավորված էր տեղի մի խումբ առաջադեմ մտավորականների տրմաջան աշխատանքով, ապա՝ արևելահայ և արևմտահայ ազգային - քաղաքական կյանքում տեղի ունեցող փոփոխություններով:

ПРОЯВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ В АЛЕКСАНДРОПОЛЕ В 1860-70-х ГОДАХ

___ Резюме ___

___ Г. Айвазян ___

В 1860- 70-х годах Александрополь был одним из важных очагов армянского национально - освободительного движения. Этому способствовала целенаправленная работа общественных деятелей и духовенства, а также их личные контакты с передовыми деятелями Еревана, Тифлиса, С.-Петербурга, Москвы, Карса, Муша, Эрзерума, Вана, Константинополя, Ново - Нахичевани, Вены, Венеции и др.

В начале 1870 - х годов представителями армянских общественно - политических кругов была выдвинута программа, согласно которой в Западной Армении предполагалось создать Ванскую автономию. В сущности эта идея легла в основу создания освободительной организации под руководством Арсена Критяна, а также литературно – творческой деятельности его единомышленников.